

О. Ю. Брицина

Ніс Степан Данилович

НІС Степан Данилович (псевд.: С. Волошин, Фон-Нос; 26. 04(08. 05). 1829, с. Понори, нині Прилуц. р-ну Черніг. обл. – 28. 12. 1900 (10. 01. 1901), містечко Городня, нині місто Черніг. обл.) – етнограф, історик, фольклорист та літератор, лікар, громадський діяч. Походив із давнього козацького роду, його прадід був запорозьким козаком. Закінчив медичний факультет Університету св. Володимира у Києві (1854). Під впливом творчості Т. Шевченка, ідей Кирило-Мефодіївського братства та в руслі зацікавлень національно свідомої інтелігенції під час навчання розпочав збирання зразків традиційної народної культури. Через неї патріотично налаштовані члени гуртка А. Солтановського намагалися краще зрозуміти народний світогляд. Цей інтерес знайшов своє втілення у суспільній та творчій діяльності Н. під час лікарської практики, яку розпочав військовим лікарем під час російсько-турецької війни, а продовжив у Чернігові, де 1858 призначений оператором Чернігівської лікарської управи. Тут Н. винайняв будинок, що став осередком, де збиралися національно свідомі діячі культури (Л. Глібов, О. Маркович, О. Лазаренко та ін.), патріотично налаштовані мешканці Чернігова, та назвав його «Курінь». Побут осередку відтворював козацькі звичаї, манеру вдягатися, зовнішність та національні поведінкові стереотипи українців, а дух його діяльності відбивав патріотичні настрої членів осередку. «Курінь» сприяв відродженню інтересу до народної культури і національних надбань, надзвичайно істотною культурною ініціативою стало створення в ньому бібліотеки та продаж книг, присвячених українській тематиці.

Важливу роль у пробудженні національної самосвідомості міських жителів відіграли й аматорської української вистави, у яких брав участь Н. (зокрема виконував роль Миколи в

«Наталці Полтавці» І. Котляревського). На думку Л. Глібова, ці вистави були ніби уособленням художньої України. Патріотичну діяльність Чернігівської «Громади», яку очолив Н., стала підставою для його переслідувань. За свідченнями архівних даних, в одному з доносів йшлося про зібрання, на яких співали українські пісні, декламували вірші Т. Шевченка. 1863 заарештовано у т. зв. справі І. Андрущенко за зберігання та поширення нелегальних видань, покарання відбував у Петропавлівській фортеці (С.-Петербург). Згодом Н. визнано не причетним до справи, проте його звільнено зі служби і вислано до Білозерського краю, де він перебував до 1872. У 1876 Н. призначений на лікарську практику до Ярославля, 1878 – до Вітебської губернії (усі – Росія), де й працював до виходу у відставку 1882. Протягом 1883–86 мешкав у Болгарії та Єйську (Росія), а останні роки життя працював лікарем у Городні. Народознавчі інтереси Н. виявилися визначальними впродовж усього життя.

Як лікар він зацікавився здобутками народної медицини, що викликало певний спротив (часом його діяльність видавалася мало не знахарюванням). Н. вивчав захворювання українських селян, умови їхнього життя та побуту. Автор перших медичних книг, виданих українською мовою, зокрема «Про хвороби й як їм допомогти» (К., 1874). Досліджував лікарські властивості різних рослин: «Ліки своєнародні, з домашнього ужитку і в картинах життя» (К., 1875); збирав і популяризував рецепти нар. медицини (до матеріалів з української народної медицини додав зібрані в заслання рецепти російського народу). Запровадив у медичну практику низку народних засобів, зокрема 1860 вперше в медичній літературі повідомив про властивості горицвіту (*Adonis vernalis*), терапевтичну дію якого через 12 р. підтвердили в клініці С. Боткіна. Н. збирав документи з історії Лівобережної України козацької доби й пам'ятки фольклору. Автор праць «Село Понори», «Историческая записка о лицах, принадлежащих к фамилии Нос» (обидві – 1859), «Старинные акты с примечаниями и объяснениями» (1860), «Месторождение Семена Палия» (1882) та ін. Частина його фольклорних записів та етнографічних досліджень опубліковано в збір. А. Метлинського та П. Чубинського, проте більшість залишилися надбанням архівів Києва (ІМФЕ НАНУ, Інститут рукопису НБУВ) та С.-Петербурга (б-ка АН РФ). Літературна творчість Н. також опублікована лише частково й досі належно не вивчена. Його творчий метод дослідники визначали як «етнографічний реалізм», основне завдання якого – дотримання «етнографічної точності». Частина творів Н. опублікована у ж. «Основа» (під псевд. С. Волошин). Ім'ям Н. названо вулиці в Чернігові та Городні.

Основні праці

О народной медицине южноруссов и об употреблении народом «горицвіту» против серйозных скоплений в брюхе (водянки) // Черниг. губерн. ведомости. 1860. Ч. 5–6; Хуртовина // Основа. 1861. № 5; Шворин рід // Там само. № 10; Про Конотіп // Там само. №

11–12; Курта // Киев. старина. 1888. № 8; Страницка из моих воспоминаний // Там само. 1893. № 6; Лечение евреев по еврейской системе // Черниг. губерн. ведомости. 1894. Ч. 45; Запорожец Абиух // Складка: Альм. С.-Петербург, 1897.

Рекомендована література

1. Коваленко Г. Очерк жизни и деятельности украинского этнографа и народного врача С. Д. Носа (1829–1900) // Киев. старина. 1901. № 9;
2. Білий В. Судова справа С. Д. Носа // Зап. істор.-філол. відділу ВУАН. 1927. № 10;
3. Лазаревська К. Матеріали до біографії Степана Даниловича Носа // Україна. 1929. Кн. 10–11;
4. Коцюба О. Степан Ніс: До 140-річчя від дня народження // НТЕ. 1969. № 3;
5. Степан Данилович Ніс: Рекомендац. бібліогр. покажч. Чг., 2000;
6. Медицина в Україні: Біобібліогр. слов. Вип. 2. Друга пол. ХІХ – поч. ХХ ст. К., 2012;
7. Шекун В. Неопублікований родовід С. Д. Носа // Сіверян. літопис. 2017. № 6.

Бібліографічний опис:

Ніс Степан Данилович / О. Ю. Брицина // Енциклопедія Сучасної України [Електронний ресурс] / Редкол.: І. М. Дзюба, А. І. Жуковський, М. Г. Железняк [та ін.] ; НАН України, НТШ. – К. : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. – Режим доступу: <https://esu.com.ua/article-72399>. – Останнє поновлення : 2024.

2001-2025 © Ця енциклопедична стаття захищена авторським правом згідно з чинним законодавством України ([докладніше](#)).